

РОЗДІЛ VII. ХРОНІКИ / РЕЦЕНЗІЇ Й АНОТАЦІЇ

Тетяна Космеда

ORCID: orcid.org/0000-0001-8912-2888

УДК 811.161.272

DOI: 10.31558/1815-3070.2023.45.18

РОЗШИРЕННЯ ГОРИЗОНТІВ СОЦІОЛІНГВІСТИЧНОЇ
ПРОБЛЕМАТИКИ

Рецензія на монографію: Ажнюк Б. М. Мовна політика: Україна і світ: монографія. К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2021. 420 с.

Монографія Б. Ажнюка має значну актуальність, оскільки українська соціолінгвістика має чимало проблемних питань, зокрема й щодо мовної політики, а мовну політику України вважають унікальним явищем у світовому масштабі, це складний, багатоаспектний, багатовимірний феномен, що до сьогодні належно не описаний. Ще Іван Огієнко писав: «Через те, що рідна мова – найголовніший ґрунт, на якому духово зростає й цвіте нація, рідномовна політика – це найважливіша політика всякого народу, яку конче мусить знати кожен інтелігент, якщо бажає бути свідомим членом своєї нації, якщо бажав своєму народові стати сильною нацією»¹.

Свої міркування Б. Ажнюк базує на ретельному вивченні досвіду зарубіжних мовознавців, зокрема Е. Хаугена (учення про «класичне розуміння концепту мовного планування» /с.7/), Дж.-А. Фішмана (теорія про три типи мовної політики /с. 9/, мовне планування /с.11/, про код мови /с. 80/ та ін.), Дж. Рубін (чотири фази мовного планування /с. 10/ та ін.); учення німецьких учених (Й.-Г. Гердера, Й.-Г. Фіхте, Е. Ренана) щодо обґрунтування етнічного націоналізму (с. 11) та ін. Не оминув увагою вчений і актуальні щодо розглядуваної проблеми праці таких вітчизняних науковців, як В. Кулик (аспекти вивчення закордонного досвіду мовної політики /с.12/), О. Сушко (щодо фразеологізмів на позначення юридичних термінів державотворення /с.15/), М. Шумарова (щодо поняття мовних прав людини, права на «здоровий» мовний простір та ін. /с. 74 та ін./), С. Єрмоленко (поняття *рідна мова* /с. 90/ та ін.), А. Архангельська (щодо фемінітивів української мови /с. 302/, Н. Клименко (про потенційні слова як віртуальні одиниці /с. 302/, Г. Півторак (щодо мови церкви та ін. /с. 379/) та ін. Докладно вивчено відображення питання мовного планування не лише в Конституції України, але й відповідних Проектах, у конституціях інших країн (Ірландії, Іспанії, Латвії, Литви, Естонії, Словацької Республіки, Республіки Болгарія, Республіки Македонія, Республіки Польща, Казахстану, Чорногорії, Якутії та ін.). Критично проаналізовано законопроекти, що стосуються мовних питань, зокрема і в Російській Федерації.

¹ Огієнко І. *Наука про рідномовні обов'язки: Рідномовний катехизис для вчителів, робітників пера, духовенства, адвокатів, учнів і широкого громадянства*. Обереги. 1994. С. 5. https://bookye.com.ua/upload/iblock/9cb/6b9d0323_d8e1_11e6_80c0_000c29ae1566_b89b5062_25e8_11e7_80c5_000c29ae1566.pdf

Монографія чітко структурована й складається з 14 розділів – 1. «Мовна політика: терміни і концепти» (с. 4–64); 2. «Право на мову» (с. 65–100); 3. «Європейські засади мовної політики» (с.101–116); 4. «Національні особливості офіційної двомовності і багатомовності»; 5. «Еволюція української мови й ідентичності в українській діаспорі» (149–187); 6. «Мовна політика сім'ї: українці в англomовному соціумі» (с.188–231); 7. «Мовні зміни в епоху глобалізації» (с. 232–243); 8. «Проблеми іншомовних запозичень: англізми в українській, російській і чеській мовах» (с. 244–280); 9. «Екологія мови в Україні: пошук балансу» (с. 281–306); 10. «Мовне законодавство в умовах війни» (с. 307–349); 11. «Критерії оцінювання мовної політики» (с. 350–378); 12. «Українська наукова спільнота як суб'єкт мовної політики» (с. 379–391); 13. «Скорочення» (с. 392); 13. «Література» (містить 160 джерел) (с. 393–419).

У розділі «Мовна політика: терміни і концепти» автор монографії зосередився на ознаках явища мультилінгвізму, що характеризує сучасну мовну політику, яка виробилася у світі і вважається продуктивною. Поняття «мовна політика» дослідник інтерпретує в найширшому значенні, тобто як свідомий вплив суспільства на функціонування мови (мов), однак при цьому вказує, що проблема має міждисциплінарний характер, залежить від функційної багатоаспектності мови, крім того, цей термін слід інтерпретувати з урахуванням оцінно-нормативного ракурсу (політична лінгвоаксіологія), що вможливило дослідження вияву мовної політики в площині прескриптивної лінгвістики. Учений усвідомлює, що дослідження національної мовної політики, складних національно-мовних проблем вимагають розроблення ґрунтовних методологічних і соціальних основ державно-політичної системи. Ідеться про (а) внутрішню мовну політику держави, що спроектована на підтримку функцій державної мови та мов менших спільнот, і (б) зовнішню, яка визначає функції державної мови за межами метрополії. Термін *мовна політика* Б. Ажнюк розглядає в системі цілісної й широкої термінологічно-поняттєвої парадигми. Мовна політика – це і сукупність системи ідеологічних постулатів з урахуванням специфіки практичних дій (дискурсивної практики), що регулюють суспільні мовні зв'язки, впливають, коригують і скеровують мовну свідомість у єдино правильне русло. Дослідник цілком прозорливо й слушно зауважив, що саме поведінка носіїв мови змінює мовну ситуацію, що й простежуємо в нашій реальності після початку повномасштабної гібридної російсько-української війни. Мовна політика, як наголошує учений, це вплив на мовну ситуацію. І сьогодні ми маємо жорстку соціолінгвістичну ситуацію, викликану агресією, війною, що кардинально змінила українську мовну реальність.

Розмірковує дослідник і про сутність терміна *мовне планування*, вважаючи більш доречним поняття *планування корпусу* – створення наддіалектних національних кодів (с. 7); ідеться про інтерпретацію термінів, що до цього часу не мають однозначного визначення, як-от: *престижність мови*, *мова кодифікації*, *мова ідентифікації* (с. 8), *рідна (материнська мова)*, *ідеологічне використання мови* (с. 9), *державна мова*, *офіційна мова* (с. 14) і *мова офіційного використання* (с. 32), *мова титульної нації* (с. 17) і *нетитульна мова* (с. 35),

міноритарна мова (с. 19, 48), офіційний і неофіційний алфавіти (с. 34), допоміжна мова і міжнародна допоміжна мова (с. 42), регіональна мова (с. 45, 48), іноземна мова і мова іноземної держави (с. 45), лінгвоюримічний компроміс (с. 45), мова колишніх колонізаторів (с. 47), робоча мова уряду (с. 48), мова меншин (с. 49), меншинна мова (с. 50), мовний блок (с. 60), єдиний мовний простір (с. 63) та ін. Дослідник критично аналізує чинні словники соціолінгвістичних термінів, указуючи на неточності, некоректність, потребу вдосконалення чи розширення дефініцій. Він зазначає: «Як свідчать деякі публікації, недостатня уніфікованість термінології призводить до сплутування подібних, але не тотожних за змістом термінів» (с. 55). Наданий автором матеріал буде помічним під час укладання українського словника соціолінгвістичних термінів, що вкрай необхідний.

У другому розділі «Право на мову» йдеться про (а) захист «загрожених мов» (с. 65), (б) мовне планування, (в) мовну політику, (г) піклування про екологію мови, (г) використання мов у системі освіти, (д) юридичні аспекти функціонування мов. Йдеться про широке розуміння категорії «мова» в соціолінгвістичному аспекті та інші актуальні терміни (*мовний ареал, принципи спадкоємності мов і спадковості мовних прав, суб'єкт мовних прав, мовна спільнота, мовна група /іммігранти, біженці, депортовані особи й члени діаспори/ та ін.*). Пропонується коректне визначення терміна *лінгвістична екологія* (с. 68). Актуалізовано образні й деякі авторські (оказіональні) терміни (*загарбання мови, колонізація мови, окупація мови, спотворення уявлення про цінність мови, мовна лояльність, «міжмовний дисбаланс», міжмовний мир, міжнаціональний конфлікт, оборонний націоналізм приниженої нації, інерція соціолінгвістичних процесів, цілеспрямоване втручання в мовну ситуацію, мовний політичний екстремізм /с. 68/, глобальне і регіональне мовне домінування, «мови регіонального домінування», «мови-вбивці» /«killer languages» /Т. Скутнабб-Кангас/, «мовний імперіалізм» /Р. Філіпсон/, міжнародна мовна гегемонія /с. 69/), що ще потребують чіткого дефініювання. Указує дослідник і на нерозробленість терміна *мовні права* та відсутність його в словниках лінгвістичних термінів, йдеться й про те, що деякі лінгвісти «загалом ставлять під сумнів доцільність його застосування» (с. 72). Однак згодом характеризується аксіологічна опозиція *негативні мовні права – позитивні мовні права*. В українському мовному просторі актуальними є і терміни *право носіїв мови на власну етномовну спадщину* і *право мови на своїх носіїв*. Стисло проаналізовано процес відродження мови іврит. Крім того, указано й на викривлення власних назв, що фіксувалося в документах, зокрема паспортах українців (переклад російською мовою, а потім з російської мови – транслітерування латиницею), наголошується на реформуванні української ономастичної системи, чинності юридичних категорій *свобода слова, мовна агресія*. Для мовної екології важливими є внормовані правила транскрибування й транслітерації, вироблена національна термінологія, протистояння інтенсивній антиукраїнській пропаганді «русского міра» та «мові ненависті».*

Розділ третій – «Європейські засади мовної політики» – висвітлює основні положення Європейської хартії регіональних або міноритарних мов (1992), зокрема щодо: (1) провідної ролі державної мови як чинника національної єдності, (2) захисту й підтримки міноритарних мов, (3) двомовності з достатнім володінням державною мовою та (4) ефективного механізму дотримання мовних прав.

У четвертому розділі «Національні особливості офіційної двомовності й багатомовності» схарактеризовано дискурс дискусій при зіставленні мовних ситуацій у різних країнах світу (Швейцарія /«міфологізація швейцарського мультилінгвізму»/, Бельгія /«індивідуальний і територіальний мультилінгвізм»/, Ірландія /«функціональний утилітаризм бере гору над романтичним ідеалізмом», феномен еквілінгвізму, «коли обидві мови займають у мовленнєвій діяльності однакове місце»; ідеться про оригінальний метафоричний термін «тягар двомовності»/, Марокко /«приклад складних співвідношень між поняттями *рідна мова* й *літературна мова*»/, Фінляндія /«неспорідненість фінської й шведської мов сповільнювала асиміляцію населення під шведським пануванням»/.

«Еволюція української мови й ідентичності в українській діаспорі США» – п'ятий розділ монографії, у якому висвітлено проблему емігрантів, зокрема «самовідчуття української діаспори», «американців-через-ризку», статус русинів-українців, карпато-русинів, угро-русинів (ще не українців), «греко-католиків, а то й просто «цісарських людей» (с. 149–150). Ідеться про синонімні номінації – рутени, руснаки (русняки), русини. «І церква, і сама віра, і навіть Бог наділялися означенням “руський”» (с. 150). Ідентифікація через ознаку – «говорити по-нашому» (с. 152), характеризуються «пропаганда негативного стереотипу українця» (с. 160), етноцид, що супроводжувався лінгвоцидом (с. 161), аморфність мовної свідомості українців (с. 163), азбучні війни (кирилиця – латиниця) (с. 164–165), міфологему «старший брат» (с. 172), «російський брат» (с. 175), методи «оксамитової асиміляції» (с. 173), політонім «Русь» (с. 174) та гіперетонім Русь, руський (с. 176), американських українців-русинів, американських лемків-русинів (с. 180), метафору *Американська Україна* (с.183), «безіменні мови» (с.185), соціоемоції («українська мова моя *рідна*, але лемківська *ще рідніша...*» /с.186/) та ін. Чітко сформульовано, що «руська (нині українська) мова є інтегральною ознакою варіативних у часі (*русичі, русини, українці; руснаки, рутенці, угро-русини, карпаторусини*) та просторі (*Буковинська Русь, Галицька Русь, Мала Русь, Карпатська Русь* і т. п.) ідентичностей» (с. 187).

Шостий розділ «Мовна політика сім'ї» висвітлює, зокрема, й проблему інтерпретації поняття *рідна мова*, що може містити макаронічність, виявляти інтерференцію, американізми, англізми, росіянізми, полонізми і под., та іншими вадами перемикування мовних кодів. Ідеться про вияв негативних емоцій під час перемикування мовних кодів, «страх перед мовою», психологічний дискомфорт (с. 193), спадщинну традицію і «моду» (с. 195), лінгвістичне минуле (с. 195) і мовне майбутнє самого / самої себе (с. 196), мову як «живу схованку національного духу» й «інтелектуальну гімнастику» (с. 197). Схарактеризовано

чотири сценарії перемикання кодів в умовах англо-українського чи українсько-англійського білінгвізму (с. 198). Важливо, що «емоційний зв'язок з особою, носієм певної мови, часто переноситься й на саму мову» (с. 204). Б. Ажнюк актуалізує думку про те, чи гендерний чинник (батько і мати) справляє однаковий вплив на дітей, вербалізовану раніше Ю. Шевельовим (див. його німецькомовну статтю «Über die Besonderheiten der Sprache der Frauen» / «Про особливості мовлення жінки» /1956/ – очевидно, варто було актуалізувати важливі постулати цієї розвідки класика українського зарубіжжя). Ю. Шевельов, зокрема, уважає, що мати має більший вплив на формування мовлення дитини й вибір нею мови спілкування, рідної мови. Крім того, ідеться про те, що жінка має схильність до збереження рідної мови й менше підпадає під асиміляційні впливи, ніж чоловіки, однак Б. Ажнюк наголошує на змінах соціальних умов життя жінки і, відповідно, її мовної свідомості (с. 217), а також вироблення соціально-етнічного стереотипу етнічної мови як мови для домашнього вжитку (с. 220).

Наступний розділ «Мовні зміни в епоху глобалізації» присвячено викладу ситематизованих поглядів ученого на процеси мовної деколонізації в умовах глобалізації. Перераховуються базові ознаки глобалізації (с. 232). Ідеться про збільшення функційного навантаження англійської мови в українському мовному просторі. Характеризуються вияви міжмовних контактів, що поширені в Україні, – «полікодовість дискурсу, перемикання кодів, змішування кодів, іншомовні запозичення» (с. 233). Кваліфікується явище міжстильової інтертекстуальності (с. 238). Констатується, що для формування української мовної норми діє гасло «Геть від Москви!» (с. 241).

Восьмий розділ («Проблем іншомовних запозичень: англізми в українській, російській і чеській мовах») виконано в порівняльно-зіставній парадигмі щодо інтенсивності запозичень у різних мовах та характеру і причин запозичення, їхні типи (екзотизми, різновиди калькування, транслітерація та ін.), а також відображення принципу мовної економії та ін.

Дев'ятий розділ «Екологія мови в Україні: пошук балансу» фокусує увагу на феномені *деформованої мовної ситуації* в Україні, що виявляється в порушенні природного функціонального стану української мови через насильницьку мовну політику «руського міра». Ідеться про «поглинання української мови не лише шляхом організаційних, освітніх, демографічних заходів (переміщення значних масивів населення, змішані шлюби тощо), а й через штучне зближення елементів мовної субстанції на різних структурних рівнях – від правопису та орфоєпії до синтаксису, що досить докладно висвітлюється в багатьох публікаціях останніх десятиліть» (с. 281). Пропонуються міркування про інтерпретацію терміна *екологія мови*, неоднозначність його розуміння в українській і зарубіжній лінгвістиці. На думку автора монографії, ключовою ідіологемою лінгвістичної екології в українському мовознавстві є *порятунок втраченого*, тобто порятунок мови «від функціональної і якісної деградації» (с. 287). Крім того, характерною рисою комунікативного середовища в Україні є *міжмовна дифузність* (с. 291). Акцентує увагу дослідник і на функційному навантаженні «репресованої»

української літери г, що зростає, зупиняється на аналізі явища фемінізації української мови. Учений ставить проблемне питання, що потребує обговорення: чи потрібні словотвірні фемінітиви українській мові? (с. 302). Актуалізує дослідник і «стару» проблему, яку підняв наприкінці ХІХ ст. Б. Грінченко, а згодом до її обговорення долучилися Іван Верхратський, Ілля Кокорудза, Агатангел Кримський, Мусій Кононенко, Іван Франко та ін. Ідеться про конкуренцію наддніпрянської і західноукраїнської мовної традиції і «діалектну багатоосновність» (Ю. Шевельов) української літературної мови (с. 303). Проблема не зникла й потребує подальших дискусій. Завершується розділ запрошенням до обговорення: «Якою повинна бути “правильна українська мова?”» (с. 306).

Десятий розділ має назву «Мовне законодавство в умовах війни». Відзначмо, що монографія вийшла у світ ще перед початком повномасштабної російсько-української війни (2021), розпочатої 24 лютого 2022 року, однак автор дослідження комплексно врахував актуальні питання щодо вектора українського мовного законодавства в умовах війни, чітко сформулювавши низку нагальних завдань української мовної політики, що потребують утілення в життя саме сьогодні, хоч повномасштабна війна розпочала новий характер змін в мовній політиці України, мовній свідомості українців. Однак на часі постулати, висловлені Б. Ажнюком щодо «переоцінки ставлення до російської мови», «появи в суспільній свідомості цілком виразних соціолінгвістичних підтекстів щодо загрози українській державності й національній ідентичності (с. 307), усвідомлення феномена лінгвопатріотизму, формування засад української мовної ідеології, аналіз мовних законопроектів, що сьогодні прозора вказують на ідеологічних ворогів. Учений указав шлях від колишньої обережної і нерішучої мовної політики до рішучого й активного національного будівництва.

Цілком логічно продовженням попереднього розділу є розділ «Критерії оцінювання мовної політики», де йдеться про «набір інтелектуальних інструментів для вимірювання якості» (с. 350) мовної політики. Розділ містить вісім підрозділів, що висвітлюють питання про (1) відповідність цілей і завдань мовної політики правам людини (лінгвістичне діагностування); (2) національні інтереси мовних особистостей; (3) баланс індивідуальних і колективних мовних прав; (4) відповідність мовної політики засадам мовної екології; (5) стан мовного законодавства; (6) системний характер мовної політики та її інституціалізованість, (7) кодифікацію мови й регулювання її якісних параметрів (мовну європеїзацію); (8) взаємодію інститутів держави і громадянського суспільства.

Завершує працю розділ «Українська наукова спільнота як суб'єкт мовної політики», серед цих суб'єктів учений виокремлює державу з системою її офіційних інституцій. Крім того, слушно вказує на українську наукову спільноту, яка характеризується відповідними рисами, що, як видається, можуть бути доповнені. У цьому розділі також міститься чотири підрозділи, що охоплюють такі проблеми, як (1) мовне планування на близьку й віддалену перспективу; (2) вплив на формування громадської думки; (3) участь у

законотворчому процесі, діалог з владою; (4) кодифікація мови: лексикон і правопис.

Отже, рецензована фундаментальна праця узагальнює напрацювання в галузі сучасної соціолінгвістики з екскурсом в діахронію та порівняльну соціолінгвістику; дослідник панорамно окреслює проблеми, що потребують розв'язку, презентує власні концептуальні погляди на питання, що пов'язані з мовним плануванням, екологією мови, проблемою двомовності й багатомовності, міжмовної взаємодії, мовних прав, мовного законодавства, дефініюванням соціолінгвістичних термінів, визначенням ключових концептів соціолінгвістики; окреслено шляхи розвитку української мови щодо процесу запозичення, явища фемінізації тощо; ідеться про мовлення української національної спільноти, яка перебуває поза межами України; інтерпретуються європейські засади мовної політики та можливості їх застосування в умовах України як багатонаціональної держави.

Як видається, у монографії бракує *Передмови* й *Післямови*, що зазвичай містяться в наукових працях такого рівня, а також *Показчика імен* та *Показчика термінів*, що покращили б можливості користування монографією. Простежуємо незначну кількість мовних (*на фоні* – замість *на тлі* /с. 60/, *пов'язане* /с. 181/, *в свідомості* /с. 286/, порушення узгодженості /с. 302/ і под.) та технічних (с. 11, 155, 297, 301, 362 та ін.) недоглядів, що, звісно, легко усунути під час перевидання праці. Оскільки в дослідженні поставлені проблеми, що на сьогодні ще не вирішені, але залишаються актуальними, то, очевидно, автор, переосмисливши їх, зможе перевидати монографію з відповідними доповненнями.

Текст монографії однозначно корисний не лише соціолінгвістам, але й науковцям, які займаються дослідженням питань гендерної лінгвістики, етнології, лінгвоаксіології, лінгвоантропології, креативної лінгвістики, лінгвоконфліктології, ономастики, орфографії, психолінгвістики, теормінології, юридичної лінгвістики, а також викладачам української мови.